

Культура України в роки Другої світової війни.

1. Освіта. Наука. Українська преса
2. Література і мистецтво
3. Документальний і художній кінематограф
4. Розвиток українського образотворчого мистецтва в роки війни

1. Обставини воєнною часу змусили евакуювати школи України у східні райони СРСР. Середні загальноосвітні заклади з українською мовою навчання відкривалися в областях, де перебувала значна кількість українського населення.

Близько 5,5 тис. українських педагогів працювали в Саратовській, Куйбишевській, Сталінградській, Новосибірській, Пермській, Свердловській, Омській областях і в Середній Азії. Тут функціонувало близько 100 загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання.

Десятки тисяч дітей війна зробила сиротами. Для них у східних районах створювалися дитячі будинки та інтернати, які перебували на державному забезпеченні. Сюди було переміщено з України 500 дитячих садків та інтернатів, 257 дитячих будинків, в яких перебувало 40 тис. дітей і 15 тис. вихователів.

Серед школярів проводилася постійна виховна робота, спрямована на формування у них почуття патріотизму. Учнів постійно інформували про розвиток подій на фронтах Вітчизняної війни, у школах випускались бойові листки. Активно велось листування класів і шкіл з фронтовиками. Масового поширення набули учнівські художні самодіяльні колективи, які давали концерти у шпиталях для поранених бійців і командирів.

Окупанти в Україні чинили справжній вандалізм у сфері народної освіти. Тільки в Києві десятки шкіл були перетворені на конюшні, а вчителі вимушені були працювати прибиральниками, вантажниками, на різних підсобних роботах.

Освітня політика фашистів в Україні була спрямована на онімечення українського населення. «Новий порядок» гітлерівців передбачав навчання місцевого населення лише елементарній лічбі (в межах 500) і запровадження загальної грамоти в обсязі 4-класної школи. Було введено в обов'язковому порядку вивчення німецької мови. Щодо викладання географії окупанти цинічно заявляли: «Навчання географії може бути обмежене однією єдиною фразою: «Столиця рейху – Берлін».

Німецько-фашистські загарбники піддавали освітян небаченим репресіям, розглядаючи їх як потенційних учасників руху Опору. Тільки в Київській області загарбники закатували та вбили близько двохсот вчителів.

Нацистський кривавий терор охопив і вузівську наукову інтелігенцію. На початку війни агресори вчинили тотальну бійню у Львівському

університеті, розстрілявши 42 професори, доценти та викладачі. Жертвами гітлерівського геноциду стали 7 тис. представників інтелігенції Харкова.

З початком війни головні науково-дослідні центри України було передислоковано на Схід. У складі АН УРСР було евакуйовано майже 400 академіків, членів-кореспондентів та інших наукових працівників. Президія АН УРСР та основний склад наукових кадрів знаходилися в Уфі (з червня 1943 р. АН УРСР і провідні науково-дослідні установи України було переведено з Уфи до Москви).

При Президії АН УРСР був утворений Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент Академії Наук УРСР О.Богомолець. Перед науковцями України були поставлені важливі завдання, які потребували термінового розв'язання. «Ми розуміли, – констатував академік О.Палладін, – що перед нами поставлені складні завдання, які треба було розв'язати негайно, в найкоротший строк, не розтягуючи їх на довгий час».

Науково-дослідні роботи проводилися силами відділень Академії Наук УРСР (фізико-хімічного і математичного, біологічної, технічного та суспільних наук).

На оборонну програму працювали 8 лабораторій Фізико-технічного Інституту АН УРСР. Вони розробляли військові прилади для авіації, радіолокації та пеленгування. Інститут чорної металургії випробовував бойові якості артилерійських систем. Інститут будівельної механіки виконував завдання командування військово-повітряних сил.

Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з відомим ученим Є.Патоном застосовував метод автоматичного дугового зварювання під флюсом при збірці корпусів танків Т-34. Завдяки цьому нововведенню поліпшилась якість і міцність бойових машин. Швидкісне електрозварювання було впроваджене на 10 танкових заводах і 6 заводах для виготовлення авіабомб. Загалом же на прогресивний метод автоматичного електрозварювання під флюсом перейшло 40% танкових заводів.

Війна стала суворим випробуванням для медичної та біологічної наук. Академік О.Богомолець разом із колективом Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. За 1943 р. для потреб військових госпіталів цієї сироватки було виготовлено у кількості трьох мільйонів доз.

Інститут біохімії АН УРСР (академік О.Палладін) створив препарат для згортання крові. У Новосибірську успішно діяв інститут-шпиталь з діагностики і терапії проникаючих поранень грудної клітини. Завдяки новим методикам лікування поранених воїнів смертність серед них знизилась з 25-30% до 7%.

Академік М.Стражеско керував в Уфі Українським інститутом клінічної медицини. Група наукових працівників інституту під його керівництвом інтенсивно здійснила вивчення ранової інфекції і ранового сепсису. Пізніше у Москві, у центральному шпиталі Червоної Армії, М.Стражеско успішно продовжував дослідження, які врятували життя сотень тисяч солдатів та офіцерів.

Хірург-офтальмолог, академік В.Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока і ефективно робив пересадку рогівки ока пораненим бійням. Вилікуваний радянський офіцер із вдячністю писав ученому: «Мій рідний Володимире Петровичу! Цього листа пише Вам лейтенант Жуков... Усі мої друзі думали, що я приїду з поводитирем, але я сам прибув... Минув уже тиждень, як я знову на фронті».

Величезну роботу в армії проводили професори Київського медичного інституту. З першого дня війни перебували на фронті медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів. Керівник цього закладу М.Коломійченко став головним хірургом прославленої 62-ї армії.

Вчені-суспільство-знавці зміцнювали моральний стан діючої армії. Фахівці гуманітарних наук входили до бригад лекторів, які виступали з лекціями із військово-історичної тематики на передовій, в гарнізонах міст, винищувальних батальйонах тощо. Перед слухачами – воїнами Українських фронтів працівники Академії наук розкривали історію героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

Таким чином, наукові установи допомагали Збройним Силам. У діючій армії перебувало понад 300 співробітників Академії наук УРСР, з них 130 докторів і кандидатів наук.

Не припинила своє існування українська преса. В тилу видавалися українські республіканські газети, в першу чергу партійних і радянських органів, «Комуніст» (з січня 1943 р. – «Радянська Україна») та «Советская Украина» (з січня 1944 р. – «Правда Украины»), Двічі на місяць виходила газета «Література і мистецтво» – орган Спілок письменників, художників і композиторів УРСР.

У громадсько-політичних журналах «Українська література», «Україна» та ін. провідні українські літератори друкували твори патріотичної тематики. З вигнанням німецьких окупантів на території України почалося відновлення зруйнованої освітянської галузі.

Показовим був, наприклад, такий факт: наступного ж дня після визволення Харкова понад 700 вчителів, які перебували в окупації, приступили до роботи. Буквально через тиждень, 1 вересня 1943 р., навчальний рік у місті розпочався у трьох школах, 5 вересня – в 29, 10 вересня – ще у 8.

Швидко зростала кількість діючих шкіл. Якщо на кінець 1943/44-го навчального року працювали всього 12 802 початкові, семирічні, середні школи з контингентом учнів 1 млн. 770 тис. чоловік, то на початок 1944/45-го навчального року в Україні діяло майже 24 тис. шкіл, де навчалось 4 млн. 132 тис. учнів і працювало 145 тис. учителів.

Значна увага приділялась добору керівників шкіл і забезпеченню їх педагогічними кадрами в західних областях УРСР. На початок 1944/45 навчального року тут працювало близько 5,7 тис. шкіл, в яких налічувалось 840 тис. учнів і 23,3 тис. вчителів. У зв'язку з нестачею педагогічних кадрів 10 тис. вчителів прибули сюди зі східних районів.

Винятково важливою справою було налагодження нормального навчально-виховного процесу. Працівники шкіл відновлювали шкільні приміщення, навчальне обладнання. Гостро відчувалася нестача лабораторних приладів, підручників, карт, класних дошок, письмового приладдя для учнів тощо.

2. У боротьбі проти фашизму українські літератори і працівники мистецтв були в перших лавах захисників Вітчизни. Через кілька днів після початку війни у приміщенні штабу Київського військового округу добровільно з'явилися Андрій Головка. Іван Ле, Семен Скляренко, Яків Качура, Леонід Первомайський. Павло Усенко, Сава Голованівський та ін. Семен Скляренко в своїх творах згадував: «Ніхто їм не казав, що письменник мусить іти на фронт. Навпаки, їм пропонували «броню» для творчої роботи в тилу. Але вони просили відрядити їх на фронт, бо так наказувало серце, совість, непохитна віра в перемогу...»

7 липня 1941 р. у Києві відбулися збори Спілки радянських письменників України, на яких було організовано три бригади з 50 письменників для роботи у військових частинах, шпиталях, на оборонних підприємствах.

Під час оборони столиці України поет П.Усенко створив «Пісню київських ополченців», яка піднімала бойовий дух захисників Києва. 109 із 200 членів Спілки письменників перебували на фронті. За час війни українські письменники написали понад 120 книжок, збірок, брошур. В основному вони працювали військовими кореспондентами, редакторами дивізійних видань у редакціях майже 50 газет фронтів і армій. Наприклад, у Києві 22 червня 1941 р. вже діяла редакція газети Південно-Західного фронту «Красная Армия», в якій працювали письменники М.Бажан, С.Голованівський, В.Кондратенко, І.Ле, А.Малишко. Л. Первомайський.

31 липня 1941 р. вийшов перший номер газети «За Радянську Україну!», призначеної для партизанів. У редколегію газети входили М.Бажан, В.Василевська, О.Корнійчук.

Військовим кореспондентом газети «Красная Армия», потім – «Известий», був письменник і режисер О.Довженко, який добровільно прибув на Південно-Західний фронт. О.Довженко за воєнні заслуги був нагороджений орденом бойового Червоного Прапора.

Велике значення надавалось виданню літератури патріотичного змісту. Тільки в 1943 р. було здійснено видання 20 тисяч примірників «Кобзаря» Т.Шевченка. Більшість книг була відправлена в партизанський край і на окуповану територію.

В грізний час війни публіцистика стала головною зброєю митців. Письменник-публіцист О.Довженко опублікував у цей час глибоко реалістичні твори: «Перед боєм», «Мати» (1943 р.). Сповнений драматизму твір «Україна в огні» (1943 р.) та ін.

Широко відомими були в цей час вірші «Ми йдемо на бій» і «Перемагають і живуть!» П.Тичини, «Слово про рідну матір» М.Рильського, «Клятва» М.Бажана, патріотичні збірки В.Сосюри.

Прикладом громадянської лірики склав цикл віршів «Україно моя» А.Малишка. Історична тема висвітлена в епічному творі «Данило Галицький» М.Бажана, де ідея єдності народу України перед лицем воєнної небезпеки стає визначальною.

Військові журналісти, письменники-фронтовики не раз були прикладом для бійців і командирів. Не раз вони показували особистий приклад відваги.

Так, кореспондент 18-ої армії Південно-Західного фронту «Знамя Родины» майор Сергій Борзенко командував десантною групою на Керченському півострові в 1943 р. За мужність в бою він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Письменник Юхим Мартич очолив атаку бійців, замінивши загиблого командира.

Смертю хоробрих загинуло багато членів Союзу письменників України (СПУ), за рідну землю життя віддав кожен четвертий письменник-фронтвик. Посмертно прийняті до СПУ молоді поети-воїни В.Булаєнко, Л.Левицький, М.Шуть та ін.

Сталінське керівництво уважно слідкувало за діяльністю українських письменників. Свідченням цього став інцидент, пов'язаний з доповіддю М.Рильського «Київ в історії України», виголошеною на зборах евакуйованої інтелігенції і надрукованою українською пресою.

Як писав у підготовленій на замовлення ЦК КП(б)У закритій рецензії на доповідь М.Рильського один компартійний ідеолог, «з 33-х сторінок доповіді тільки на двох аркушах в кінці Рильський сказав загальні фрази про більшовиків, про Леніна, Сталіна». ЦК КП(б)У вирішив, що М. Рильський заслуговує гострої критики в пресі.

Великої актуальності набуло читання художніх творів по радіо у воєнний період. У листопаді 1941 р. розпочали роботу українські радіостанції ім. Тараса Шевченка у Саратові та «Радянська Україна» в Москві.

Радіостанція «Партизанка» (1942 р.) вела спеціальні передачі для партизанів. Радіостанція ім. Т.Шевченка стала осередком популяризації української культури. 26 листопада 1941 р. в Саратові вона транслювала перший антифашистський мітинг представників українського народу. Диктор Марія Пригара згадувала про цю подію: «незабаром Максим Тадейович читав «Слово про рідну матір», Микола Бажан – «Клятву», яка залунала піснею в ефірі:

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна

Рабою фашистських катів!

А за кілька днів стало відомо: мітинг слухали!» З 1943 р. у прифронтовій смузі стала працювати пересувна радіостанція «Дніпро». У важкий період початку війни активно діяла фронтова редакція радіостанції Південно-Західного фронту в районі Броварів. Мовлення велося переважно з бліндажа. Диктори читали фронтові нариси, оперативні кореспонденції з місць боїв. Як

згадував диктор радіостанції С.Марченко, письменники постійно виступали на радіостанції: «У кожній передачі брав участь хтось із письменників, що тільки-но повернувся з вогневих позицій». Перед мікрофоном виступали Іван Ле, Леонід Первомайський, Юхим Мартич, Яків Качура, Олександр Довженко, Андрій Малишко, Олександр Корнійчук. Ванда Василевська, Анатолій Шиян та інші.

«Фронт в ефірі» мобілізував населення країни на справедливую боротьбу проти загарбників. І окупанти боялись його впливу на народні маси. Німецька комендатура в Житомирі сповіщала населення: «За слухання радіостанції ім. Т.Шевченка – смерть через повішення». Такий «відгук» противника свідчить про ефективність роботи радіомовлення.

На окупованих нацистами територіях ширилась усна народна творчість, яка відображувала ненависть і презирство українського народу до загарбників.

Серед людей ширились різноманітні прислів'я: «Що фашист, що вовк – один толк» чи «фашиста вбити – гріх скупити».

4. З початком війни особливої важливості набула кінодокументалістика. На початку вересня 1941 р. Українською студією хронікального фільму був випущений перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни».

З початком війни при штабах усіх фронтів, в частинах і з'єднаннях діючої армії були створені спеціальні групи кінооператорів. Ними готувалися бойові кінозбірники, кінорепортажі, кінонариси про бойові події на фронті, оборонно-інструктивні фільми. Загалом на фронті Працювали 50 операторів українських кіностудій. За період війни вони відзняла 300 документальних фільмів і кіносюжетів.

Фронтіві кінооператори зафіксували на плівці події всіх великих бойових операцій. Кінооператор-киянин В.Орлянкін пройшов з кінокамерою в руках шлях від Волги до гирла Дунаю, був поранений. У Сталінграді він зафіксував «Будинок Павлова», командувача 62-ї армії генерала В.Чуйкова. В.Орлянкін залишив для воєнної історії фотопортрети командира чехословацького батальйону полковника Л.Свободи, тричі Героя Радянського Союзу О.Покришкіна.

Особливу цінність мали документальні фільми О.Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 р.) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.).

Тисячі кілометрів з партизанськими з'єднаннями України пройшов фронтіві кінооператор Я.Давидзон. Героями його стрічок стали ушлавлені партизанські керівники, рядові бійці-партизани, діти-герої.

Українські кіностудії були евакуйовані до Середньої Азії: Київська – до Ашгабата, Одеська – до Ташкента. Випущені ними художні кінофільми були сповнені глибоким патріотизмом.

У 1943 р. режисер Марк Донської поставив фільм «Райдуга» за однойменною повістю Ванди Василевської. Цей фільм став найкращим

здобутком української художньої кінематографії воєнного часу. Картина одержала «Оскар» – премію Академії кіномистецтва США, а у 1946 р. була удостоєна Державної премії СРСР.

5. З початком війни тема захисту Вітчизни стала основною в творчості українських художників. Об'єднані в творчі бригади, вони проводили активну художню пропаганду: створювали плакати, листівки, «агітвікна». малювали карикатури для військової преси. У жанрі плаката та політичної сатири працювала переважна більшість художників України. Емоційно насиченим був плакат О.Олександрова «Розчавимо фашистську гадину (1941 р.)

Серія В.Касіяна «Гнів Шевченка – зброя перемоги» (1942-1943 рр.) включала 8 плакатів за текстами творів Т.Г.Шевченка. Вона подавала образ Великого Кобзаря, що кличе український народ до боротьби з ворогом. Плакат «На бій, слов'яни!» В. Касіяна символізував наростаючий народний гнів проти гітлерівської окупації.

Плакат «У фашистській неволі» (1942р .) – це розповідь про страждання жінок України від фашистського панування. Загальне піднесення народної боротьби в тилу ворога відтворював плакат «Україна бореться», плакат «Відомсти!» містив заклик до помсти нацистам.

З 1943 р. у плакатах українських художників провідною темою став наступ радянських військ, звільнення України від фашистів. Тема визволення мала тоді особливе значення. Кращим плакатом з цієї тематики вважається твір «Україна вільна!» В.Литвиненка (1944 р.). Динамізм наступу радянських військ, образ воїна-визволителя, відтворені у плакаті, мали великий емоційний вплив.

Завдання для самоконтролю

- 1. У чому проявився патріотизм українських письменників у роки війни?*
- 2. Які Вам відомі українські радіостанції, що діяли в роки війни?*
- 3. Вкажіть видатних українських кіномитців періоду війни.*
- 4. Яку мету переслідувала політика нацистів у галузі освіти в Україні?*
- 5. Чому саме в жанрах плаката та політичної сатири працювала більшість художників України під час війни?*

